

CƏFƏR CABBARLININ BİRİNCİ TÜRKOLÖJİ QURULTAYDA FƏALİYYƏTİ

Sabiq sovetlər birliyinin antitürk ideologiyasına rəğmən, fədakar türkoloqların, milli ziyalıların təşəbbüsü ilə keçirilən Birinci Türkoloji Qurultay (1926) Azərbaycan xalqı dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra daha geniş elmi araşdırmalar predmetinə çevrildi və bu beynəlxalq ali məclisin ümumtürk mənafeyinə xidmət edən birləşdirici ictimai mahiyyəti, təcrübəvi tarixi əhəmiyyəti elm və dövlət xadimləri tərəfindən yüksək dəyərləndirildi. Unutmaq olmaz ki, türkoloqların ilk qurultayına qədər mütəfəkkir ədiblərimizdən Mirzə Fətəli Axundzadənin, İsmayıl bəy Qasıralının, Əli bəy Hüseynzadənin elmi-fəlsəfi əsərlərindən qaynaqlanan islahatlar ideyası böyük maneələr dəf edərək türk xalqlarının maariflənməsi, keçmişinə, milli mədəniyyətinə sahib çıxması, əlifba islahatı uğrunda aparılan mübarizə yangısına çevrilərək üç ictimai-siyasi mühitin qaranlıq hüduqlarını yarıb keçməli olmuşdur.

Əlifba islahatı məsələsi dövlət səviyyəsində ilk dəfə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə gündəmə gətirilmiş, 1919-cu ilin martın 21-də - Novruz bayramı günü Maarif Nazirliyi yanında Xudadad bəy Məlikaslanovun sədrliyi ilə komissiya yaradılmışdı. Əlifba islahatı komissiyası fəal və səmərəli işləyərək az vaxt ərzində hökumətə bir neçə layihə təqdim etmiş, onlardan görkəmli pedaqoq və yazıçı Rəşid bəy Əfəndiyevin qardaşı, parlamentin üzvü Abdulla bəy Əfəndizadənin latın qrafikalı əlifba layihəsi bəyənilmiş və “Son türk əlifbası” adlı bu dərslik 1919-cu ildə “Hökumət mətbəəsi”ndə nəşr edilmişdir. Qırmızı rus ordusunun hərbi təcavüzü nəticəsində 1920-ci il aprelin 27-də Azərbaycan işğal edilsə də, cümhuriyyət dövründə bünövrəsi qoyulmuş əlifba islahatı prosesi milli ziyalıların səyi ilə sovetləşmənin ilk çağlarından daha geniş vüsət almışdır. Xalq Maarif Komissarlığının 11 noyabr 1920-ci il tarixli qərarı ilə yeni türk əlifba layihəsini hazırlayan komissiya yaradılmış, tərkibə Həmid bəy Şahmurov, professor Vsevolod Bronislovich Tomaşevskiy, Sultan Məcid Qənizadə, Hüseyn Cavid daxil edilmişdir (doğrudur, az sonra Hüseyn Cavid “Kommunist” qəzeti vasitəsilə bəyanat verərək komissiyanı tərk etmişdir - A.R.). Yeni əlifba komissiyasının rəhbərliyinə isə Bakı Dövlət Universitetinin Şərqsünaslıq fakültəsinin yaradıcılarından biri, milliyyətçə ərəb olan professor Panteleymon Krestoviç Juze (Bəndalı ibn Salib əl-Cauz - A.R.) gətirildi. Başqa sözlə desək, Azərbaycanda ərəb əlifbasının taleyi ərəb mənşəli xristian professorla tapşırıldı. Cənab Juze, yəni, Bəndalı ibn Salib əl-Cauz Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığının 5 yanvar 1921-ci il tarixli kollegiya iclasında “Əski müsəlman əlifbasını yenisi ilə dəyişmək haqqında” məruzəsində ərəb qrafikasını tarixə atmağı, onu latın şrifti ilə əvəzləməyi, kargüzarlıq işlərində yeni əlifbaya keçməyin zəruriliyini xüsusi olaraq vurğulamışdır. Əlifba komissiyasının tərkibi 1922-ci ilin martın 5-də genişləndirildi və bura tanınmış elm, mədəniyyət və dövlət xadimlərindən Səməd ağa Ağamalıoğlu, Fərhad Ağazadə, Əhməd bəy Pepinov, Abdulla Tağızadə və b. daxil edildi. Aprel ayında isə komissiyanın səlahiyyətləri artırılaraq komitəyə çevrildi. Əlifba komitəsinin orqanı olan “Yeni yol” qəzeti 1922-ci il sentyabr ayının 21-dən Mirzə Cəlilin redaktorluğu ilə fəaliyyətə başladı və səhifələrində praktiki olaraq yeni türk (latın) qrafikalı yığcam informasiyalar, oxunaqlı mətnlər yer aldı.

Azərbaycanı Tədqiq və Təəbbö Cəmiyyəti (1923-1929) təsis edildikdən sonra türkoloji problemlərin ağırlıq mərkəzi bu qurumun üzərinə köçürüldü. ATTC-nin fəaliyyətə başladığı ilk günlərdən cəmiyyətə istedadlı gənclər dəvət edilmişdi və onlardan biri də şair, dramaturq kimi tanınan Cəfər Cabbarlı idi. Cəmiyyətə Türk Mədəniyyət Sarayında (indiki AMEA Rəyasət Heyətinin binasında, İstiqlaliyyət küçəsi, 10) yer ayrılmışdı. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin sədrliyi ilə yalnız tarix-etnoqrafiya bölməsində könüllülük əsasında 204 nəfər çalışırdı. Bu bölmədə Ədəbiyyat altkomissiyası Rəyasət Heyətinin üzvləri Salman Mümtaz, Hənəfi Zeynallı, Vəli Xuluflu, Cəfər Cabbarlı, Məmmədali Səfərov (Sidiqi), Əli Kərimov və başqaları idi. Cəmiyyət 1924-cü ildə Diyarşünaslıq qurultayı

keçirdikdən sonra onun qarşısına qoyulan ən böyük vəzifələrdən biri 1926-cı ildə Bakıda Birinci Türkoloji Qurultayın elmi-təşkilati məsələləri ilə məşğul olmaq idi. ATTC-nin 21 noyabr 1925-ci il tarixli plenumunda cəmiyyətin sədri “Kommunist” qəzetinin baş redaktoru, publisist, ictimai xadim Həbib Cəbiyev seçildikdən sonra Birinci Türkoloji Qurultayın məramı, məqsədi və əhəmiyyəti geniş təbliğ olunmağa başladı. ATTC-nin fəal üzvlərindən biri, “Kommunist” qəzetinin o vaxtkı əməkdaşı, Bakı Dövlət Universitetinin tələbəsi Cəfər Cabbarlı mətbuatda “Türkoloji qurultay və sərf-nəhv məsələsi” adı ilə müzakirə açdı. O yazırdı: “Fevralın 26-da (1926-cı il nəzərdə tutulur - A.R.) açılacaq Türkoloji qurultayı bu vaxtadək həll edilməmiş bir çox türkoloji məsələləri aydınlaşdıracağı kimi, ötədən bəri bir mübahisə və çəkişmə nöqtəsi olan Türkiyə sərf-nəhv məsələsini də müzakirə edəcəkdir. Bu vaxta qədər başlıca olaraq Türkiyədə düzəlmiş və çıxarılmış bir çox sərf-nəhv kitabları vardır. Bu məsələ ilə digər bir çox xarici alimlər də uğraşmışlardır. Fəqət bu gün türk dilinin özünə, dilin xüsusiyyətlərinə istinadən yazılmış bir sərf-nəhv kitabın olmaması və yazılanların da həpsinin deniləcək dərəcədə ərəb və Avropa dilləri əsası ilə yazılması mövcud sərf-nəhvin türk dili üçün yaramaz olduğunu göstərir. Və buna görə ki, bir çoxları “Türk dilinin sərf-nəhvi yoxdur” kimi boş iddialardan çəkinməyirlər. Türkoloji qurultay isə bu məsələni müzakirə edərkən yalnız əsasi yollar göstərəcəkdir. Bu əsasi yollar ilə çalışmaq və yalnız türk dilinin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq mükəmməl bir sərf-nəhv düzəltmək işi yenə də bizim öz öhdəmizdə qalacaqdır.

Dilimizin ahəng üsulu, incəlməyə doğru yürüşü başqa dillərdə olmayan və yalnız türk dilinə məxsus olan xüsusiyyətləri bu gün bizdən böyük təbəddülat və əməklər tələb edir. Dilimiz araşdırılmalı, tabe olduğu qanunlar bulunub ortaya çıxarılmalı və müntəz bir hala salınmalıdır. Bundan başqa, dilimizə soxulmuş və öz qanunları ilə köçmüş yabancı sözlər türk boğazına girəcək bir qəlibə salınmalı və dilimizin tələb etdiyi müəyyən qanunlar altına alınmalıdır.

Ümumən bir çox bu kimi qatışıq məsələlər üzərində çalışılmalı və pək çox çalışılmalıdır.

Ayrıca türk dilinin xüsusiyyətlərinə və öz qanunlarına istinadən bir sərf-nəhv düzəltmək məsələsi ötəndən bəri Azərbaycanda da fikirləri məşğul etmiş, hətta göstərilmiş əsaslar üzərinə xüsusi bir komissiyon tərəfindən bir sərf-nəhv düzəlmiş və bir kitab olmaq üzrə Azərnəşr tərəfindən nəşr edilmişdir.

Bu kitab haqqında vaxtilə “Kommunist” qəzetində mübahisə aparılmışsa da, lazımi bir aydınlığa varılmamışdır. Bu gün isə qurultayda danışılacaq sərf-nəhv məsələsinə öncədən hazırlıq aparmaq lazım olduğundan bu məsələ ətrafında geniş mübahisə açılmalı, hər kəs öz fikrini bildirməli və müntəzəm surətdə bu məsələnin aydınlaşdırılmasına və beləliklə, qurultay üçün də material ola biləcək fikirlərin bir araya toplanmasına çalışmalıdır. Bu münasibətlə “Kommunist” qəzeti yanındakı klubda iclaslar, müşavirələr düzətməmiş, fəqət məsələ yazı yarpaqlarına, mətbuat sütunlarına keçirilməmişdir.

Halbuki buna böyük bir ehtiyac vardır. İştə bunların həpsini nəzərə alaraq ümumən sərf-nəhv məsələsi başlıca olaraq komissiyon tərəfindən düzəlib, Azərnəşr tərəfindən basdırılmış sərf-nəhv kitabı haqqında mətbuatda geniş mübahisə açılmalıdır”. Cəfər Cabbarlının “Cim” imzası ilə “Kommunist” qəzetinin 1926-cı il 12 yanvar tarixli 10-cu sayında çap etdirdiyi “Türkoloji qurultay və sərf-nəhv məsələsi” adlı yazısında qurultay ərəfəsində çox ciddi məsələyə - türk dilinin qrammatikası kimi aktual problemə toxunulması sosial sifarişdən daha çox içdən gələn bir çağırış, mənəvi narahatlığın bariz nümunəsi idi. Məqalənin sonunda redaksiya tərəfindən: “Bu xüsusda məqalə sahibi ilə şərik olaraq bu məsələ ətrafında mübahisə açılmasını arzu edirik” - kimi xatırlatma geniş oxucu auditoriyasının gözlənilən dəstəyini almasa da, Birinci Türkoloji Qurultayın başlıca mövzularından biri olaraq qalmışdır.

Cəfər Cabbarlının Türkoloji qurultayın hazırlıq mərhələsində həyata keçirdiyi mühüm işlərdən biri də qurultayın 17-ci iclasında, “Türk - tatar xalqlarının oktyabr inqilabı dövründə mədəni nailiyyətləri” mövzusunda çıxış edən M.P.Pavloviçin S.İranski ilə birgə yazdığı “İran istiqlaliyyət mübarizəsi uğrunda” adlı kitabını doğma dilimizə çevirərək Azərbaycanın Tədqiq və Təəbbö Cəmiyyətinin sifarişi ilə 1926-cı ilin əvvəlində nəşr etdirməsi olmuşdur. İki hissədən ibarət olan və qurultay nümayəndələrinə hədiyyə edilən bu kitab təəssüf ki, ATTC-nin mərasim münasibətilə nəşr etdiyi nə 26 əsərin, nə də jurnalların siyahısına salınmış, eləcə də “Azərbaycan kitabı” bibliografiyasının II cildinə daxil edilməmişdir.

Birinci Türkoloji Qurultay 1926-cı il fevralın 26-dan martın 6-dək Azərbaycanı Tədqiq və Təəbbö Cəmiyyətinin yerləşdiyi binanın iclas zalında keçirilmiş, türkoloqların ali məclisinə rəsmi qaydada 130 nəfər dəvət olunmuşdur. Qurultayın işində dünya şöhrətli türkoloqlardan akademik Vasili Vladimiroviç Bartold, akademik Aqafangel Yefimoviç Krımski, akademik Sergey Fyodoroviç Oldenburq, professorlardan Aleksandr Samoyloviç, Nikolay Aşmarin, Sergey Malov, İlya Borozdin, Aleksandr Miller, Lev Jirkov, eləcə də SSRİ-nin türkdilli xalqları yaşayan bütün respublikaları, vilayətləri, bölgələri ilə yanaşı, Qərbi Çinin Uyğur vilayətindən, İrandan, Almaniyadan, Avstriyadan, Macarıstandan və Türkiyədən tanınmış alimlər və mütəxəssislər iştirak edirdilər. Arxiv materialları vurğulamağa əsas verir ki, göstərilən rəsmi rəqəmlərdən qurultayda daha çox mütəxəssis iştirak etmişdir. 1924-cü ildən ATTC-nin, Yeni Türk Əlifba Komitəsinin fəaliyyətində yaxından iştirak edən professor Vəli Xulufunun adı qurultayın rəsmi nümayəndələrinin sırasında yer almamışdır. Lakin professor 17 dekabr 1933-cü ildə yazdığı tərcümeyi-halında qeyd etmişdir: “Yeni Türk Əlifba Komitəsinin gələcək üzvü və təlimatçısı kimi Kırım, Qazaxıstan, Özbəkistan, Başqırdıstan, Kazan, Türkmənistan, Tacikistan ərazilərini gəzmək, bu respublikaların xalqları arasında təbliğat aparmaq mənə qismət olmuşdur. Birinci Türkoloji Qurultayda və yeni türk əlifbası ilə bağlı iki plenumda iştirak etmişəm”.

Vəli Xulufu kimi soyadı qurultayın nümayəndələri sırasında olmasa da, Cəfər Cabbarlı da türkoloqların ali məclisində yaxından iştirak etmişdir.

Cəfər Cabbarlı Bakıda keçirilən Birinci Türkoloji Qurultayın işində mütərcim kimi fəal iştirak etmiş, xarici ölkələrdən gələn məşhur türkoloqlarla yaxından tanış olmuşdur. Böyük dramaturqun məfkurəvi türkçü, milli ruhlu sənətkar kimi yetişməsində Birinci Türkoloji Qurultayın böyük təsiri olmuşdur.

Asif Rüstəmli,
AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun şöbə müdiri,
filologiya elmləri doktoru, professor
Azərbaycan.- 2016.- 4 noyabr.- S. 7.